

Örökség vagyunk... /Könyv-olvasatok/

Közösségi viselkedés, szeretet, illúziók és kultúra-elsajátítás, erkölcs és relativizált spirituális értékek kérdései töltik ki aktuális napjaink kihívásainak és próbatételeinek java részét, olykor teóriákban és víziókban, máskor tapasztalati tudásban és megfigyelések során rögzített változatokban, melyek hol régi koroké, máskor napjainké, saját világainké és más kultúráké egyaránt. Illendőnek látszik e tárgyköörkhöz és ideákhoz igazítani a szemlélés szempontjait is, melyben most egynéhány időtálló felvetést, mértékletes, de már nem új összegzést nyújtó kiadványról szólnék.

Közös gyász, vagy gigantikus apafigura

A gyászolásra képtelen rendszerről ad hírt az a kötet, mely 1967-ben közreadva mintegy előesti programpontjává lett a '68-as diáklázadásoknak, a rendszerkritikus világképnek, mert a jóléti és morális eltompultságba belekényelmesedő háborúviselt nemzedékek mozgalmi hangütését ténylegesen is frappírozta (az akkor még harsányan Nyugat-)Németország fiatal nemzedékei körében. A könyv okkal viseli „*A közösségi viselkedés alapjai*” alcímet, de fontosságát tekintve nem mellékes tartalmat vállal ez a mű ahhoz, hogy szociálpszichológiai összegzést adhasson a német közgondolkodás, lakossági értékrend, mentalitás, történeti önkép és nemzetfogalom komplexumáról (helyenként persze kifejezetten a komplexusairól is).¹ A kötet kulcsfogalma, föltett ideája és keresett szociális tartalma talán a szeretet, de mellette épp annyira képbe kerül a vak infantilizmus, a háborús trauma és a bűnbakok kijelölésének, avagy az elnyomás intézményesítésének és a totális alárendelődésnek is legalább akkora „terápiás” tere. A náci múlttal szembenézni, a megismerés döbbenetét átélni, a „következmények nélküli” közgondolkodást rajtakapni kellő merészséggel képes szerzőpáros intim látképet ad egy büntudatát megbúvással elkerülni próbáló, a hétköznapi fasizmusokat rejteni siető, a megbocsátásért látszatbűnbánatot sem kockáztató társadalmi világról, miközben a kollektív bűn és elhallgatás minden felszabadításra váró kérdésétől mentesen édeglő nemzeti közösséget kapja rajta önnön hitványságán.

A szerzők alapműve a tudás- és viselkedéstörténetileg a vesztes és áldozatokat jócskán számláló első háború, majd a weimari kísérlet kudarca után a traumatizált németek önkéntes alárendelődését és a „lelkiismeret szavát” új agresszióba átmanipuláló közfelfogást vázolja föl. De erre mintegy ráadásképpen ismerteti azt is, hogy a történeti légkörben felgyülemlett problémák (a mindenkori „felelős” keresése, családi tragédiák, gazdasági világválság, elszegényedő tömegek, munkanélküliség, múlttagadás és át-hősiesítés, bűnbakok megnevezése és megtorlás igénye, stb.) együttes pressziója szinte elemi vakhittel segítette valamely „gigantikus apafigura” megtalálására a gyermeki csodavárásra áhítozókat. A Hitlerben megnevezhető, vakon követhető mitikus hőst, kudarcos nemzeti múltat feledtetni tudó támogatót, és messzi jövőbe vetett hitet fanatizálni képes kisembert felfedező német tömegtársadalom erre már csak kézenfekvő megoldásként kapta a rendszer ellenségeire, az úton

¹

előrehaladást akadályozókra, a másságukkal kitűnőkre zúdítható összes előítéletességet, kompenzációs esélyt és ellenség-kreálási lehetőséget: cigány, bolsevik, zsidó, szocialista, nem árja, nem tömegember elleni „megoldási” célirányt és útmutatást.

Mitscherlichék egykor korszakosnak mondható szociálpszichológiai összegzése rendszerezetten mutatja be, hogyan függött/függhetett össze mindez a társas hiány, kollektív emlékezeti trauma a „szeretet német módjával”. S a második veszített háborút követően nem a mértékvétel, az elszámolás, a belátás, a tisztázó és megértő magyarázatkeresés vagy akár bűnbocsánat volt a sunnyogó („Endlösung” utáni) megoldás, hanem a tagadás, elfojtás, kivetítés, meg-nem-törtéنتé hazudás, az elszámolhatatlanság bűnének kollektív feledtetési kísérlete, mely mintegy alapját képezte a Marshall-terv segélyeiből „gazdasági csodára” képes új német önképnek. A büszke változás- és fejlődés-tudattal egykönnyen fölszerelkező, de a lelkiismeret próbatételeivel szembesülni nem próbáló német lakosság a „felettes én” teljes elvesztésével, a gyász megtagadásával és elmismásolásával, és az ipari jelentőségű népirtás bűnével mintegy osztársadalmi szinten azt vállalta, hogy Hitler bukásával az erkölcsi felelősség is letűnt, a személyes múltbeli bűnök morális mérlege úgyszemint elvárható senkitől és senki által definiáltan, a számonkérés és a „parancsra tettem” látszat-felelőtlenége nem kíván majd egyéni szembesülést semmivel... A felettes én, a morális fenség, a vezérvészítés kínja először talán a szülei tompult közönyével, infantilis meséivel, betokosodott jólétével szembesülő '68-as generációval került napirendre, s ma már kevéssé vitatható, hogy a végül mégiscsak elkövetkező számvetés nyomán a mai Németország a polgári értékrend visszanyerésével és a tolerancia újratervezésével lett képes ténylegesen felnőni a továbbélés szintjéig. Mitscherlichék elemzése ezt a mögöttes történeti, folytonos lelki, és morális önépítési tünet-együttest jeleníti meg, s ha „lapos analógiát” keresnénk, kutatva sem találhatnánk korszakosabb jelentőségű európai társadalomlélektani főművet, mely ekkora hatással maradt a kontinens lakóira, továbbá amely (sajnálatosan, de immár átláthatóan) ekkora jelenkori érvényességgel bír mindmáig, akár magyar, kelet-európai vagy földrészközi politikai ideológiák figyelmeztető jelenléte révén.

A gyászolás-képtelen társadalmi világokat megjelenítő kötet súlyos érdeme, hogy a legkisebb kísértés nélkül a kacifántos szakszöveg-gyártás terén (de a hétköznapi lélekismeret és két megélt korszak manipulatív hatalmi nyelvének intuícióit is átérző tálalás révén) folyamatosan bevon a hitleri, a poszt-háborús és hidegháborús, majd a belátás-felismerés-meghaladás időszakának egész nyelvpolitikai világába. Huszár Ágnes fordítása alighanem az érzékenyítés eszköze már, s ettől vérfagyasztóan mai tónusban szól ez a félszáz éves opusz, melyhez Erős Ferenc könnyed és mély áttekintése a korszak(ok) társadalomlélektani etapjairól még külön ajándék az Olvasónak. A barbár embermegsemmisítés és a traumatikus érvényesítés korszakai annyira sugárzóan frappírozzák e kötet olvasóját, hogy nehéz az egyes fejezetek „üzeneteként” megmondani: ekkora nemzet megtévedt története, ekkora felelősség kezelni-nem-tudása, a mitikus és melankolikus gyászmunka kollektív elsinkófálása, a bűn-szégyen-szorongás megkövetelte „valótlanítás” és valóságvesztés drámája, vagy mi más tekinthető meghatározóbb effektusnak... (Erős Ferenc előszava arra is érzékenyen utal, hogy a holokauszt-túlélők körében és körülöttük lezajló háború utáni változás-folyamat szinte analóg verziója a szülők és nagyszülők viselkedésmódjaival szembenézni nem képes kelet-európai példának)...

Nem mellékes az sem, hogy e kötet részkérdései, háttérelmzései, az analitikus pszichológia eszköztárának ilyen világos érvényesülése segítségével kontraszt képződik a fasizmus idején menekülni kénytelen frankfurti filozófusok visszatérése hatvanas évekbéli, a tagadás és elfojtás lélektani tapasztalatát a freudizmuson túl az

„egydimenziós ember” (Marcuse) és a „tekintélyelvű személyiség” (Adorno) kialakulás-folyamatával illusztráló társadalomképek komplexitásával, majdan a fogyasztóiság amerikai és nyugati individualizmussá bonyolódó mivoltával összefüggésben. Erős kitűnő bevezető esszéje azt sem hagyja említés nélkül, hogy „a gyászra való képtelenség” meghaladásának folyamata, mely a hetvenes évek közepétől mintegy húsz esztendő alatt sikerképesé tette a német társadalmat, napjaink Magyarországon minden nemzetpolitikai, kollektív identitási, (önelemzési hajlandóságot szinte tiltó) stratégiákban épp ellenkezőleg jelenik meg. A külső elszigetelődés, a nyilvánosság megdolgozása a valóságvesztés céljával aktivált, a fiktív és életképtelen identitások terjedésében önérdekét látó, a morális felelőtlenség és a múlt kollektív tagadásának esélyt kínáló államiság valójában e kötet kétszáz oldalán át korántsem „múlt-kérdésként” mutat tiszta analógiákat, hanem a rémisztő jelen reális kölcsönhatásaiban megbúvó perspektivaként... S ha a gyászolásra képtelenség a közösségi viselkedésben, az előtörténet kínos öröksége a jelenben ekkora, de eddig nem túl sokak által ismert vagy végiggondolt hatással bír, akkor mintegy kötelesség is újrakérdezni: vajon mindezek együttes hiánya, kínzó túlnyomása és kompenzált vagy elfojtott állapota mennyivel súlyosabb teher lehet?!

A rálátás igényének és a szembesülés súlyának életképes megmaradása vagy újrafeltámadása aligha szentenciákkal elősegíthető. Ehhez ilyen fontos és felelős könyvek, kiadók, megfontolások, szándékok kellenek – és ennyi felelősség is, mely az emlékezet aktuális részévé teszi az emlékezethiány drámáját. Akkor is, ha a gyász immár nemcsak képesség, hanem megélt történelem is. Egyik nélkül sem életképes a belátás, a megbocsátás, a túlélés. S a gyászolásra képtelen rendszer pedig a halandó és szimbolikus többleteivel is terhelt gigantikus apafigura helyébe sosem a tolerancia-növekményben érdekelt – hanem a hamis pótlékok piedesztálra emelésében, a szeretetnek álcázott elhanyagolás, sorstitolások, családi némaságok vagy közösségi szorongások, méltányosság-hiányok kompenzálásában. A múltbéli történések és a közös gyász gesztusainak diszharmonija pedig nem a belátó, együttérző, szolidáris és szociális korszakok előjele.

Honfiak, polgártársak, kivételességek – az „aranykor” mint Holocaust-előzmény

Alig egy esztendeje búcsúztattuk a magyar történettudományi és levéltári kutatót, *Varga László* történészt, kinek munkásságát nemcsak az akadémiai élet respektálta, hanem az állambiztonsági ügynök-kérdések, a Kádár-kori történetkutatás egyik elismert ritka szakembereként még a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány tudományos igazgatói tevékenységében is megbecsültség illette. Nemcsak a politikai rendszerváltás nyomán kialakult megannyi szakmai bizottságnak (Wallenberg Szoborbizottság, a „Jaross-lista” bizottság, Kenedi bizottság, Önkormányzati Levéltárak Tanácsa, UNESCO Levéltári Nemzetközi Tanácsa, Auschwitzi Állandó Magyar Kiállítás Programirodája) volt érdemi tagja vagy több esetben alapítója, vezetője is, hanem a gazdaság- és társadalomtörténet kiegészítés-kori, majd második világháború utáni időszak mellett a magyarországi zsidóság, a Holocaust, illetve az antiszemitizmus magyarországi történetjének egyik feltárója is. A dualizmus idejéről készült tanulmány-válogatása talán egyik legelismertebb műve, mely ugyan nem tisztán „sajátja”, de szerkesztői előszava és a magyarországi zsidó bevándorlásokról szóló áttekintő írása (7-30. old.) alaphangot,

szemléletirányt, keretet és mintegy célt is ad a benne foglalt kortárs szerzői tanulmányoknak és forrásközléseknek.²

A több mint egy tucat tanulmány érdemi ismertetése aligha lehetséges itt, de kiemeléseim semmiképp nem tükröznek minőségi különbségeket. Sokkal inkább olyan olvasatot, mely „kihangosítás” a nemzetközi (s nemegyszer a hazai) szakirodalom valamiféle „aranykorra” tekintő szemléletmódja is magyarázatot lel Varga előszavában: „Kötetünk deklarált, vállalt célja, hogy a Páva utcai Holocaust Emlékhely állandó kiállításának megnyitójára prezentálja a dualizmus kori ’előzményeket’, vagyis a Holocaust körüli vitákból okulva tekintsen vissza az Osztrák-Magyar Monarchia évtizedeire. ...Izgalmas kihívás volt kötetbe szerkeszteni azt, aminek végső soron nincs köze a magyarországi zsidóság kiirtásához, de mégis egyfajta előzményét adja. Hiszen nem a dualizmus korából, nem a sikeres asszimilációból, de még csak nem is annak a kudarcából ered a ’végső megoldás’...” (7. old.). S mint folytatja: az első világháborút megelőző asszimilációs periódus, a vesztes háború, a békediktátum s az ebbe berendezkedő „ellenforradalmi kurzus” valóban előzmény volt, ami azóta is örökös vita tárgya maradt. „Holott való tény: a német megszállás nélkül nem lett volna Holocaust Magyarországon, miközben az is tény, hogy ennek hazai befogadását az előző negyedszázad uralkodó antiszemitizmusa készítette elő” (u.o.).

Amikor a történeti „sémát” tekintjük, mely a valamikori „boldog” békeidők és az Európában egyedülálló magyar-zsidó együttélés idealizált állapotát vizionálja, vagy idealisztikus állapotba vetíti, akkor nemcsak a közvéleményi közérzet, hanem sokszor a történeti múlt-kép is része ennek. A „régiek” még nem tudhatták, mivé fajul a história, nem láthatták (így például Theodor Herzl vagy Jakob Katz) a képtelenségek végkifejletét, sőt sokszor ama válaszok sokféleségét sem, amit a történészek körei a Monarchia sorsát illetően megfogalmaztak, válaszképpen fölvezoltak. „Az asszimiláció kora” volna tehát e kötet tárgya, vagy másképp kihangosítva (Ö. Kovács József kérdését): „Hogyan mérhető az asszimiláció, és kudarcnak minősíthető-e, tekintettel a Holocaustra?”. „Befogadó nemzet” volt-e a török hódoltság (vagyis megszállás) utáni állapot, a migrációk sora, s a historiográfia sokszínűsége révén lehet-e például kétszer ilyen vastkos forrásmunkát komponálni abból, amit a kortárs kutatások anyagaira építve a nyugati szakirodalom már felmutatott (Michael K. Silber kötetbeli írásában is jelzetten). Az itt újraközölt írások egykor már folyóiratokban-kötetekben nyilvánosságot láttak, de szerzői korrekcióik lehetővé teszik, hogy speciális válogatásban lássuk egyazon szövegösszefüggésbe ágyazódni a sokszor eltérő nézőpontokat, elemzési szinteket, akár a már időközben elhunyt kutatók (Jakob Katz, Hanák Péter, Vörös Károly, Szabó Miklós), akár a fiatal tudósok kutatási perspektíváját. Ezt mint szervező szempontot Varga László (szerkesztői előszaván túli) tanulmánya *Zsidó bevándorlás Magyarországon* címen foglalja össze, forráskritikai értelemben részletezve. Itt a Kárpát-medence népmozgásainak négy jelentősebb korszakát (a 3-4. században szíriai és kis-ázsiai, a 11. században délnémetországi, majd a török-kori, végül a dualizmus idejében megtörtént betelepüléseket) különbözteti meg, aprólékos szakirodalmi szemléjét adva a historizáló, az „ösi rokonság” népvándorlás-kori (ötödik) szakaszára figyelmet fordító, végül a nyolcvanas évek szemléleti revízióját is magába foglaló értelmezéseknek. Írása nemcsak a történettudomány, hanem az etno-földrajz, a történeti demográfia, a nemzethatárok igazgatási szempontjai szerinti, a vallási, nyelvi és szokástipológiai szakirodalom felé tett alapos kitekintésnek is tekinthető. Fölhívja a figyelmet

² Varga László szerk. *Zsidók a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2005., 292 oldal.

nemcsak az egyház/vallástörténet és nemzeti retorika sajátos aspektusaira, hanem az asszimilációt, sőt az etnikai reneszánsz ideológiai hullámain is magába foglaló „befogadási” folyamatra, a társadalomtörténeti csoportkutatás, a térségi eloszlás, a határok menti átjárás, az oktatási részvétel, az emancipációtól való félelem és a nyugati vagy keleti bevándorlások korszak-jellemzőinek összehatására is. A neo-abszolutista Habsburg államhatalom népességpolitikája nyomán, majd a 48-as forradalom és a kiegyezés utáni galíciai népességmozgás látszólagos „tömegességétől” való félelem légkörét jellemezve kétféle fókuszra irányít figyelmet: a tovább-migráló, „amerikás” és „nyugatos” zsidóság, a polgárosodás szellemét és anyagi bázisát lefektető német-sváb, lengyel, morvaországi, máramarosi csoportok jelentőségére, meg a tradicionális (lokális) közösségeket fenntartó, meghonosító, „az anyahitközség intézményeinek fenntartásához” anyagi erővel és kapcsolathálóval is hozzájáruló (jobbára galíciai és máramarosi) csoportra. Ennek a neológia és ortodoxia fontos kiegyezési korszakában is megvolt a maga tudományos, gazdasági, polgárosodási trendeket elősegítő hatása, politikai modernizációt serkentő dinamikája is. De: „Amíg a felvilágosult abszolutizmus ennek ígéretét hordozta magában, addig a betelepült és fokozatosan – éppen a német identitás által – meggyökeredző zsidóságban fel sem merülhetett a magyar nemzeti identitás bármiféle gondolata. Abban a pillanatban azonban, amikor a Habsburg-pártiság és tágabban a 'németség' szembekerül a zsidóság – vagy legalábbis annak meghatározó része – által képviselt polgárosodással, sőt sokkal inkább a magyar nemesség válik ennek egyre inkább hordozójává, ez a polgárosodott zsidó elem új választás, új alternatíva előtt találja magát” (30. old.).

A kötetben hangsúlyt kapott Jakob Katz-tanulmány (*A magyar zsidóság kivételessége*, 31-39. old.) már ezt a befogadó nemzetek és asszimilációs politikák országonként eltérő viszonyrendszerét ismerteti jól tagolt szövegében: a magyar nacionalizmus nyugati orientációval szembeni válasza, a nemzeti mozgalom egyedülálló mivolta a 19. században, majd az öntudatra ébredés és a partnerségek készítése révén a toleráns kapcsolatrendszer kialakulása a liberalizmus keretei között érvényesülhetett; az európai társadalmi változások nyomán formálódó polgári integrációs stratégia a teljes jogú nemzeti társadalmi státuszt biztosította; a belső megosztottság azonban a zsidóság szervezeti egységesítése irányába hatott, a nemzetvallási közhangulat a „nemzeti zsidó egyház” kialakítását sürgette, a magyarosítás (nyelvi, parlamentáris képviseleti, szimbolizációs) trendje viszont megosztotta az ortodox és neológ csoportokat. Ehhez járult még, hogy az elkülönülés az egzisztenciális bizonytalanságnak is részét képezte, ráadásul a magyar környezet is mereven reflektált a családi, tulajdoni, iskolázottsági, elszigeteltségi vagy védekezési típusú identitás-alakzatokra (Tiszaeszlár, vérvádak, pogromhangulat, áttérési készletek, politikai antiszemitizmus erősödése), hogy azután a státus-bizonytalanság, az emancipáció megtorpanása, majd a húszas évek politikai diktatúrájától a Holocaustig tartó intolerancia korszaka jöhessen, beleértve az ebben vétkességgel vádolható zsidó vezetők, sorsüldözött megalkuvók, számkivetettségben élő kiszolgáltatottak kompromisszumait is. „A zsidóság asszimilációja hosszú ideig zavartalanul folyt Európában. Igaz, a befogadó nemzetek viszonya a zsidóság integrációjához országonként eltérő volt, illetve a beolvadás tempója is különbözött az egyes országokban, s ennek következtében a zsidó közösségek sorsa is másképpen alakult. Jelentős belső struktúrák és jellegzetes viszonyrendszerek épültek ki a nem zsidó lakossággal, és ezek lényeges szerepet játszottak abban a folyamatban, mely az egyes zsidó közösségek elpusztításához vezetett. E viszonyrendszerek tükröződtek a nem zsidó lakosság viselkedésében, valamint maguknak az áldozatoknak a passzív vagy aktív védekezőképességében, illetve később a túlélők emlékezetében. Nincs

olyan európai közösség, melynek elpusztítását megérthetnénk vagy akár felidézhetnénk anélkül, hogy az adott közösség történelmét ismernénk” – írja Katz. Az „adott közösségek” e történelmi trendben, s főképp a városokba migrált csoportok, hangadóvá és meghatározóvá lett zsidó generációk fővárosi térnyerését láttatják meghatározó momentumnak. Vörös Károly kutatásaiban a pest-budai csoportok alapos és részlet-gazdag rajzolatával egészíti ki Varga László bevezető írását, melyhez pontosításként a kispolgári vonzalmú, a céhes, valamint a zsidó tőke házingatlan- és nagybirtok-orientációjú köreit határolja el (*A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918*), s az asszimiláció három nagyobb korszakát mutatja ki tőkefolyamatok, iskolázottság, politikai pozíciók, integrációs törekvések és az asszimilációt megnehezítő antiszemitizmus szempontjából, kicsit már a *Huszdik Század* folyóiratban megkezdődő zsidókérdés-vita előhangjával kiegészítve (40-57. old.). S hogy a közeledő világháború árnyékában a budapesti zsidóság mint a változóban lévő polgári társadalom tagja a politika, gazdaság, kultúra és nemzettudat terén milyen szerepet játszhatott, már nem kevésbé a 48-as forradalom jelszavainak, a szabadság-egyenlőség-testvériség viszonyrendszerének változási nehézségei révén jeleníthetők meg. E körülmények, keretek szabták a politikai ideák, ideológiák, programok és nemzetkonceptiók útjait, az asszimiláció és disszimiláció impulzusait, valamint Gerő András tanulmánya (*Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században /Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarország születésekor, 58-72. old.*) szerint ezek sorsfordító hatásúak, „a modern Magyarország megszületésével egyidős, egykorú dilemmák”. A magyar liberalizmus Eötvös-i törvénykezésre visszamutató hatásai, a polgári jogegyenlőség és ennek „vallási recepciót is magában foglaló” mivolta mind a törvénykezés, mind az 1867-es kiegyezésre hatást gyakorló polgári felfogások szempontjából hangsúlyos eseményei az emancipáció és a homogenizálás során váltak trend-jellegűvé, s lettek a modern politikai antiszemitizmus 1870-es évek során fölerősödő vélemény-terrorizmusának bázisává. A korszak fő hatásaként „nem lehet vitás, hogy a magyar zsidóság jelentős része a XIX. században a beolvadás, az asszimiláció irányába mozdult el, s ez pontosan annak tudható be, hogy a magyar liberálisok nem egyszerűen egyenlősíteni, hanem befogadni akarták a zsidóságot. A magyar szabadelvűek – a potenciális germanizációs veszélyt jelentő Habsburg-hatalom és a csak fokozatosan lebomló (részben épp a zsidóasszimilációnak betudhatóan felszámolódó) nemzetiségi túlsúly miatt – elemi erővel igényelték a zsidóság magyarosodását” (70-71. old.). A nyelvpolitikai tér és a közgondolkodás elnehezítik azt, „hogy különféle tudati dimenziók mellérendelésben és egyenértékűségben fejeződjenek ki”, nemcsak e korszakban, hanem a magyarországi zsidóság történetével foglalkozó zsidó és nem zsidó szerzőkre is ható „tudati erőtér”-ben, mely az ideologikus hatásoknak és a vizsgált tárgyterületnek nyelvi foglyaivá teszi őket, a kultúra mint létező entitás vallási vagy elvilágiasodottabb normák szerepére utaló történészi felfogásmódok ellentmondásosságáig hatóan. Az újragondolás mai késztetése „nem csak szubjektív elhatározás, szellemi készültség, felhalmozott vagy felhalmozandó tudás kérdése. Van egy sokkal alapvetőbb előfeltétele is. Nevezetesen az, hogy ahogy a magyar nemzettudat a XIX. század első felében képessé vált a liberalizmussal töltekező megújulásra, úgy ezt a képességét újból megmutassa, s elfogadja azt, hogy a magyar nemzet nemcsak egyneműségében, hanem kulturális integrativitásában is értelmezhető fogalom és valóság” (72. old.). Ha fentebb érdemes volt kiemelni Varga írásából és bevezetőjéből a bevándorolt zsidóság elfogadásra érdemes szerepét a magyar gazdaságtörténet és kulturális élet, vallás és társadalmi alrendszer változásában, a helyi társadalmak formálódásában és az ebbe integrálódás új formáiban, Vörös Károlytól pedig a Katz nézőpontjára építő forradalomközi állapot korszakos jelentőségét, akkor Michael K. Silber dolgozatából

(*Zsidó kisebbség egy elmaradott gazdaságban*) arra érdemes föl hívni a figyelmet, milyen gazdaság- és társadalomszervező hatása volt az asszimilációnak a polgári fejlődésben játszott kivételes szerepében. Bizonyítja és levezeti gazdasági mutatók alapján is, milyen sajátos fejlesztő hatása lehetett a zsidóságnak a hiányzó középosztály helyének betöltésében, a közigazgatási és közgazdasági szerkezet „réseinek” megtalálásában és kihasználásában, foglalkozás-választási szabadság hiányában is. Hanák Péter, Bácskai Vera, Karády Viktor és mások kutatásaira építve a jeruzsálemi egyetemi tanár összegző írása e kötetben a vallásnak politikára, közéletre, liberális piacelfogásra, életmód-mintákra vonatkozó tónusait is hangsúlyosnak mutatja (73-92. old.).

Ö. Kovács József tanulmánya már ennek nemcsak a későbbi, a 19. század második felére ható jelenségeit emeli be az összefüggések körébe, hanem a „honfinak” és „polgártársnak” mondottak körét kívülről meghatározó, és belülről identikus alapon tágitani próbáló helyi törekvésekben mutat ki a befogadásra példát mutató verziókat, mindenekelőtt a Duna-Tisza közti térség zsidóságának életviszonyai, demográfiai súlya, kereskedelmi és vagyoni szerepe, adófizetői státusza és asszimilációs hajlandósága szempontjából (*Zsidók a kecskeméti társadalomban a XIX. század második felében*, 93-132. old.). A „jó polgárrá” érdemesülés, a népességszám-változásban betöltött szerepkör, a vegyesházasságok témaköre, a helyi hatalom és helyi közösség, a sajtó és a nyilvánosság szerepe, a réteghelyzet és megosztottság szempontjai a prekapitalista állapotban (és térségben) betöltött státusz, a földrajzi táj mezővárosi és tanyás mivolta, valamint a jogi-igazgatási korlátozások „helyzetet és szerepet” megformáló feltételei a mikrotörténet, a befogadás és kirekesztés hullámai, valamint a liberális/fejlődéspárti vagy esélyegyenlőségi szempontú integráltság témakörei mind-mind megjelennek érdemleges írásában. Hasonlóképpen egy nagyobb, északkelet-magyarországi térség városainak rétegződési és historikus állapotrajza volt vállalása Csíki Tamásnak, aki „makrostrukturális szemléletű, statisztikai elemzésekre épülő, illetve tipizáló-illusztratív módszerrel kiegészülő” munkájában elsősorban iparos- és kereskedő-csoportokra fókuszált írást választott egy korábbi összegző-áttekintő kötetéből: *Városi zsidók Északkelet- és Kelet-Magyarországon (A miskolci, a nagyváradi, a kassai és a sátorlajújhelyi kis- és középpolgárság összehasonlító vizsgálata)*. A négy városi térség egyenkénti részletező bemutatása, „áthallások” és összehasonlítás mögött monografikus kötetnyi munka rejlik, így e résztanulmány csupán a korszak és a magyar gazdaság- vagy társadalomtörténet szempontjából meghatározó ipari térségek állapotrajza és népesség-arányai miatt tekinthető izgalmas írásnak (133-155. old.), de akként is igen jelentős.

Ezzel is részben egyező tónusú és tudományos apparátusú Karády Viktor tanulmánya, mely hasonlóképpen kötet-részlet (*Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon*, 190-217. old.) a polgárosodás és asszimiláció terén betöltött zsidó szerepkör fölöttébb alapos körképével, a sokrétű modernizáció liberális és másik oldalon áldozati vállalkozásáról, kultúra-formáló hatásairól. Ugyancsak ebbe a „strukturális” szerepfelfogás-történetbe illik itt Hanák Péter 1988-as alaptanulmánya *A Kert és a Műhely* kötetéből, melyben alaptémája *A másokról alkotott kép (Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban, a XIX. század második felében)* sztereotípiák és klisék használatát elemzi az illusztrációk, a beszéd, a mentalitás, a karakterek és etnikai klasszifikáció aspektusából (167-189. old.). Hanák kérdésfeltevése a másokról alkotott kép és a civilizációra hivatkozó nemzeti öntetszelgés különbségeiben jól mutatják a magyarokból hiányzó tulajdonságok kompenzációját, az értékredukciókat, a térhez és időhöz kötött nemzetkarakterológia nyomasztó megjelenési formáit és az idealizált önkép vádaskodás- vagy

bűnbakkeresés felé vezető makacs lépéseit. Karády és Hanák elismerten a témakör legjobb szakértői és kutatói, így monográfia-részletük alaposabb méltatására sem, „kijegyzetelésére” még kevésbé érdemes vállalkoznom. Meghatározó tónusúak a korszak társadalomtörténetét illetően.

Ahogy főntebb jelzetten Vörös, Gerő és Katz szemléletmódja a Monarchia népeinek és a kiegyezés utáni kettőződésnek, meghasadásnak, meg a lokális szembefordulásnak megannyi példáját, tanulságát adják, valamint a kényszerű elkülönülés, meghasadás és széthúzás jeleit is kimutatják a duális monarchia viszonyai között, úgy épül ezekre, helyi részletekbe menően még árnyaltabban Kövér György írása: „*Zsidó társadalom Tiszaeszláron a nagy per előestéjén*” címmel (218-255. old.). Mint a politikai antiszemitizmus leghírhedtebb vádjának és igazgatási-jogi-állampolitikai szintű antiszemitizmus fejlődési útjának egy kiemelt közege, az eszlári történések politikatörténeti folyamatba emelése is kínáló lehetősége volna a Szerzőnek, ám e könnyebb feladatot önmagára terhelt további túlsúlyokkal egészíti ki: magát az eszlári társadalmat és egy hosszabb, akadémiai nagydoktori értekezéshez vezető monografikus kutatás részleteit összegzi széles ívű körképében.³ Az ország egyik legszegényebb vidékéről és településéről, a rokonsági rendszer, termelési hagyományok, elosztási viszonyok, vagyoni helyzetek évszázados történelméről, valamint ezen belül a zsidó bérlők, szállítók, tulajdonosok, kereskedők szerepéről, no meg a „fiókhitközség” állapotáról és belső konfliktusairól szóló írásában „a lokális konfliktusok mezejére” lép, s a foglalkoztatási, nyelvi, demográfiai, politikai ok-okozati összefüggésekkel lepi meg korunk olvasóit.

Nem különül problematikus fejezetre, belső erőviszonyokra és interperszonális kapcsolati kultúrákra fut ki Schweitzer Gábor tanulmánya is: *A hazai cionizmus hőskorszaka (Avagy miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak?)*, melyben a neológ és ortodox érdekkörök, viták, és az 1890-es éveket követően egy „cionista platform elutasításában vagy éltetésében vállalt szerepmagatartások egyik megosztó eszköze, Theodor Herzl cionista „kiáltványának” minősülő alapműve: *A zsidó állam körüli nézetkülönbségek kapnak hangot* (156-166. old.). A korai cionista mozgalom és úttörői, magyar hívei és vitatói kerülnek itt értelmező lajstromba, a szellemi közélet és a bázeli kongresszuson (1897) elfogadott alapelvek terjedésének útvonalai, közvetítői, propagátorai és támadói kapnak éles fényt Schweitzer írásában, mely jelzi, hogy az 1909-ben már 230 helyi szervezettel működő mozgalom ideológiai „lövészárkai” és „fedezőkei” nemcsak a későbbi háború által megosztott Monarchia, magyarság és államnemzeti eszmekör egyedeinél érvényesültek, hanem miként a magyar nemzetállam is Európa periferiájára szorult Trianon révén, úgy lett a diaszpóra-orientált zsidóság a cionista világmozgalom marginalizált szereplője.

E történeti kor és folytatódása terén végzett kiemelkedő kutatásokat Szabó Miklós is, akinek *A „magyar girondistától” az ébredő magyarokig (Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből)* című tanulmánya a Tanácsköztársaság utáni ellenforradalmi kurzus előtörténetének, szervezeteinek, tömegebázisának és eseményeinek követésére vállalkozik. A „nemzetfenntartó szerep”, a hivatalnokság és értelmiség jobboldalra tolódása, a trianoni szerződés ideológiai mögöttesei, valamint a közigazgatási, hatalmpolitikai elit cselezései nyomán kialakult viszonyrendszer teljes részletrajzával Szabó Miklós egyik korszakteremtő írása kapott itt új tónust (256-272. old.). A dualista korszak politikai színpadának szereplői, érdekképviselői aktivistái, mozgalommá váló hivatali apparátusok érdektere, a hadigazdálkodás hatása, szociális demagógia és új szociális modell, kereszténydemokrata és dzsentróid

³ *A tisztaeszlári dráma* címen megjelent kötet (2011) letölthető: <http://real.mtak.hu/31893/> – erről bővebben is írtam, itt: http://www.antroport.hu/lapozo_archivum.php?akt_cim=380

korporációk térnyerése egyaránt részese, alakítója volt (a katolikus sajtóval karöltve) annak a forradalmisággal szembeni „magyar girondizmusnak”, amely azután „a preventív ellenforradalmárok” segédletével siserahadát alkotta a fajelméletek, a rasszista eugenika, a fajtisztasági eszmék és a „káros elemek” megkülönböztetésének jogosultságát nyílt politikai vállalásként meghirdető rezsimnek. Ezt megelőzően már az 1919. február-márciusi szélsőjobboldali ellenforradalmi szervezkedések megélénkülése is tapasztalható volt, így korántsem véletlen, hogy „a dzsentritradíciókat ápoló, efféle társadalmi magatartásideálokhoz igazodó, a kapitalista versenyben a polgári mentalitású középrétegekkel szemben elmaradó hivatalnok- és értelmiségi rétegek, az ún. *keresztény középosztály* latens elégedetlenségét, polgárgyűlöletét, veszélyérzetét a háborús nélkülözés olyan mértékig fokozza, ahol az politikai erővé válik. A forradalom veszélye, majd maga a forradalom ezt az erőt politikai mozgalommá szervezi, önmaga ellenreakciójaként kitermeli a középosztályi reakció ellenforradalmi frontját, az eljövendő ellenforradalmi rendszer nem egyetlen, de legéletképesebb csíráját” (272. old.).

E dichotómiáról és részletrajzairól, avagy a társadalmi történések ezekre következő korszakáról, a tízes-húszas évek városi, értelmiségi, kulturális és közösségi világáról szól rövid esszémunkájában Zeke Gyula is (*A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság*). Elemzi a művészeti, sajtó, színházi, kávéházi és sport-életben betöltött szerepet, a zsidóság nyelvi asszimilációját és „arányszámukat messze meghaladó mértékű” jelenlétét, az ennek környezeti válaszokat konstruáló társadalmi folyamatokat is taglalja (273-280. old.). Lackó Miklós pedig a fogyasztás, a befogadók, az irodalom társadalmi környezetében jelen lévő körök szemléjével (*Zsidók a budapesti irodalomban, 1890–1930*) mintegy tipológiáját adja egy korszak magyar színpadi, regény- és intellektuális prózairodalmának (281-291. old.), zsidó íróknak és nemzsidó környezetnek, zsidókról író népieknek és típustanulságokat gyártó alkotóknak, kiemelve: „Az itt felvázolt típusok végül is mind arra világítanak rá, hogy a 20. század első évtizedeiben az országban és a budapesti életben a zsidókérdés még eleven, feloldatlan problémáktól volt terhes” (281. old.).

Az „aranykor” képzete, s a két világháború közötti utóhatások, melyek az emlékezetes bevándorlások, letelepedések, sikeres vagy lehetetlen beilleszkedés, térnyerés vagy szerepkeresés fázisában érik a zsidóságot, egyre elszántabban hatottak az antiszemitizmus kialakulása, erősödése, társadalmi közérzetté és közviselkedéssé válása terén. A háborúhoz vezető, majd az azt követő válsághelyzetek ebből is fakadóan az asszimiláció sikere ellenében hatottak, jobbra akadályozták az érdemi integrációt – így lehettek ürüggyé, üggyé, váddá és ellenségesség okává. E folyamat következményeiről – ha itt, e kötetben csak utalásokban és hivatkozásokban – már további kötetekben és forrásanyagokban, s nem utolsósorban Varga László munkáiban is találkozunk. Az alapvető társadalmi kérdések 1867 és 1918 közötti megjelenése, okká és ürüggyé válásuk folyamata, s ennek körülményeit belátó elemző forrásmunka pedig talán abban segít, hogy a „feloldhatatlan problémáktól terhes” korszakok mindig magukkal hozzák a legmélyebb megértés szükségességét, a kitekintés és összehasonlítás szempontjait, a forrásművek választásának szempontjait is. Varga László itt tematikus gyűjteményével az idealizált magyar polgári fejlődés korát, a honos és betelepült zsidóság helyzetét, a koegzisztencia létét vagy akadályait összegző írásokat kínálja számunkra. E fenti szöveggel mind munkája, mind annak rangja iránti posztumusz elismeréssel adózunk.

Magyarságtudat, nemzetfejlődés, befogadás...

Magyarságtudat, nemzetfejlődés, befogadás – ezzel a rejtett, de írásonként is szinte gazdagon kifejeződő alapozó üzenettel jelent meg a magyarországi Bolgár Kulturális Fórum kiadványa,⁴ mely mint konferencia-kötet a tematikus párhuzamokat és egybecsengéseket bolgár, magyar és angol nyelven teszi közzé.

Felhangoló bevezetők és a kötet meghatározó tanulmányai kiemelik Szent Naum szerepét (kinek 1100 éves emlékezetére vállalkozott maga a konferencia is) a pápák elismerte térítő és tanító vállalatában, továbbá a Ciril és Metód tanításait híven képviselő misszió teljesítésében becsülik fel. Közvetítő és beteljesítő funkcióban tehát – noha ennek részletei még a folyó kutatások témakörei. E vizsgálódások anyagából és tudományos környezetéből kerülnek ki a könyv tanulmányai is, gazdagon körvonalazva a keleti és nyugati vallásosság historikus konvencióit, mentális tradícióit és szakrális örökségét magában a kölcsönhatások folyamatában, a párhuzamosságban és együttélésben.

Szent Naum kapcsán, kinek értékelését a Kelethez tartozás és a keresztény Európa népeinek térítési szolgálata egyaránt meghatározta, az összekötő, kölcsönhatásokat elősegítő térítő szerepet hangsúlyozzák, mely örökségre már Szent István törekvéseinek számos hangsúlya is esett, s bizonyos egyetemes keresztény értékekben fogalmazódhatott meg. (Így például István támogatásával Magyarországra jött bizánci szerzetesek és kolostor-építési tervek elfogadtatására is sor került, majd később Árpád-házi Szent Piroška élete is megerősítő volt a kölcsönhatások terén, midőn a konstantinápolyi császár felesége lett és kultusza évszázadokig a keleti egyházban teljesedett ki). Szent Naum pedig, mint Ciril és Metód tanítványa, egészen 868-as római pappá szenteléséig (és azon túl is) Pannónia missziós térítésének feladatát vállalta, megjárta Moráviát, hét éven át tanított a bolgár fővárosban, majd a macedóniai Devolban, később Ohridban, ahol az általa építtetett Szent Arkangyalok monostorban töltötte élete végét, egészen 910 decemberi haláláig. Ha kellett, költő, filozófus, térítő lelkipásztor, az óbolgár írásbeliség fejlesztője és fenntartója volt. Életrajzainak készítői még a Magyar Királyságba a 18. század elején betelepült macedovlahok, bolgárok és görögök körében is megtalálják kultuszának élő örökségét (Doncsev Toso, H.Tóth Imre, Király Péter, Kristó Gyula, Hriszto Trendafilov, Goce Angelichin Zhura, Elena Genova, Juliana M. Pandur, Bur Márta ezeket a résztémaköröket gazdagon körüljárják itt).

A tanulmányok sorában Cselényi István Gábor a bolgár-magyar kapcsolatok tükrében Rilai Szent Iván históriáját világítja meg részletes rajzolatban, Menyhárt Krisztina a szentek démoni természetéről fest impozáns folklórtörténeti összképet, Juricskayné Szabeva Aszja az apokrif irodalom és bolgár népdal viszonyrendszerét elemzi, Marczinka Csaba a keleti és nyugati kereszténység metszéspontjában kialakuló középkori magyar állam vallási életét mutatja be a vándorlások korától a pogány, bizánci liturgikus háttér megvilágításával. Továbbá Magyar István Lénárd ehhez a bizánci parasztságról tudnivalókkal járul hozzá széles és átfogó „nemzetportréval”, Katus Elvira a budai Királyi Egyetemi Nyomda és a bolgár újjászületés időszakába kalauzol, Földvári Sándor a szláv etnikumú ortodox parókiák liturgikus évkönyveiről ad koraujkori körképet, s további előadások is a görög asszimiláció 18-19. századi képét (Papp Izabella), a munkácsi püspökség ikonjainak stiláris forrásait (Papp Bernadett) vagy a miskolci ortodox keresztények vallási identitás-rajzolatát

⁴ *Kelet és Nyugat között – Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai*. Szerkesztette Doncsev Toso, H. Tóth Imre és Menyhárt Krisztina. Bolgár Kulturális Fórum, 2011, Budapest, 264 oldal és mellékletei.

megjelenítve (Veneta Jankova) teszik teljesebbé a körvonalalaiban is összhatások sűrű rendjéről felmutatható körképet. A kötet tizennyolc metszettel, ikonnal, Emmánuel- és Dávid-ábrázolással gazdagítja e kölcsönhatások vizuális jelentéstartalmait.

Kevés (a köztudatban föllelhető, közismereti tudást felmutató) tájékozottságunk van a bolgár-magyar kapcsolattörténetéről, s még kevesebb a Balkán társadalmi kapcsolatait és vallási kölcsönhatásait kimunkáló, képviselő, szervező és örökségként reánk hagyó szereplőiről. Ezért is mérföldkő-értékű e kiadvány, melynek a hazai tudáspiacon hatványokkal komolyabb rangja kellene legyen. Ha „mindössze” egy kisebbségi szubkultúra részterületének lenyomata lenne, vagy ha méltán tükrözné térségünk és a Balkán viszonyában is meglévő sokoldalú, interkulturális tudást egynéhány érdeklődő számára, akkor talán nem kellene figyelmet fordítani e konferencia-anyagra és emlékező-tisztelgő könyvre. Ám ennél sokkalta izgalmasabb, személyesebb, korszakosan is meghatározó személyiségei révén mai tudásunkba befogadásra okkal igényt tartó opuszról van szó. Ha korunk hőseit, kultuszait, méltó képmásait a népszerű kultuszépítések áramlatai kényszeresen keresik, akkor netán föl is fedezhetnék ismeretlen-névtelen hősök vagy mitikus teljességű példaképek sorsának mihozzánk szóló üzeneteit. Még ha korunk új mítoszépítő világképei között látszólag „csak” balkáni változatot és a celebritások egészen más dimenziók között értékesülő korszakait kell is méltó módon észrevenni... Mert hát megéri, hisz senki sem jár jobban, ha kortársként évezredesen együttélő közösség a tét vagy a széthúzás rejtettsége a háttér. A kisebbségek közötti együttes élmény viszont épp ilyen kiadványokkal tehető mélyebbé, jelentés-gazdagabbá.

A szélsőségek terében

Nem mert „rég” a problematika, hanem mert folytonos... A kérdés viszont még időtlenül is az: lehet-e megbocsátani a megbocsáthatatlant?

Szembesülés, szemlesütés, vagy átélés...? Ez lehet talán az 1994 április-májusi ruandai mészárlás 20. évfordulójára megjelent kötetben a szerző dilemmája. Szabadi Klaudia a csöppet sem száraz moralitás tónusában tekint vissza eseményekre, emlékezőkre, tényekre és rettenetekre... A *Halj meg, tuszi!* című kötet⁵ a „hosszú tavasz” alig száz napja alatt lemészárolt közel egymillió embernek állít emléket, úgy is, mint a huszadik század egyik legborzalmasabb, a Holokauszt rémségét is sokszor felülmúló történésnek, a világ akkori bénult némaságának és szégyenteljes közönyének, s úgy is, mint a Fekete Kontinens még sötétebb napjait idéző egyik legszörnyűbb eseménysorának. Ahol most már felhőkarcolók épülnek, tiszták az utcák és reménykedők az emberek, ott az emlékezetes napokban és hetekben végtelen patakokban folyt a vér..., alig volt folyó vagy tó, amelyben ne hullák úsztak volna..., s alig maradt család, melynek valamely tagja tényleges áldozattá, megkínzott vagy megcsonkított szenvedőjévé ne vált volna a bozótvágo késes gyilkosságoknak... Ahogyan a kötet tizenöt fejezete tanúkat, résztvevőket, családtagokat, gyerekeket, sérült vagy megcsonkított embereket, végül is „mindösszesen” túlélőket idéz, újságíró aprólékossággal, tudósítói hitelességgel, háborús terepeket megjárt résztvevő megfigyelői pontossággal, az a Szerző élményközeli tapasztalatára vall. Ahol – mint például a ruandai Nyamata járás dombjai között – az 59 ezer fős tuszi lakosságból hétfő 11 óra és szombat 14 óra között 50 ezret lemészároltak a hutuk, ott szinte nincs is miről írni, hisz minden szó, emlékkép, interjú-részlet, vallomás-idézet

⁵ IDRResearch Kft./Globobook Kiadó, Pécs – Budapest, 2014., 148 oldal. A kötet megjelenését a Magyar Afrika Társaság (AHU) támogatta.

csak újabb fájdalmak hullámain indítja el..., minden egyes mozdulat, képzet, rémálom, vízió vagy démoni emlékfoszlány az élet ezerszínű mivoltának elpusztításáról ad dokumentálható adatokat. Sehol egy civilizációs élmény, csak a rettenet időszak, csak a fölidézhetetlen, a fölmenthetetlen valóság, a mindenkit művi kegyetlenséggel pusztító barbárság dühe, a fájdalom tengere, az elképedés kínja.

Valójában a legkegyetlenebb események szavakkal alig leírható módjairól szól ez a kötet, s azt sem igazán könnyen döntheti el az Olvasó, maradt-e értelme még a ténylegesen vagy képzelten, de egy rövid ismertetőben aligha fölidézhetően végiglapozható vallomások, fotók, a muzealizált maradványok emlékanyagáról írni anélkül, hogy a lét értelmetlenségébe és fölháborító mivoltába belenyugodva tennék ezt. A kötet közel kétharmada fotóanyag, melyben kisebb hányad idézi a pusztítások eseményeit (a templomot, ahol egyetlen éjszaka alatt kétezer embert öltek meg, a folyót, amelyen egy héten keresztül naponta 700 áldozat sodródott tova, vagy a mementóként megmaradt Parlament-udvar, ahol ma is láthatók a belövések nyomai), a képek többsége a vallomások és visszaemlékezések tanúskodó portréiból, valamint a 20. évfordulón rendezett állami megemlékezés helyzetképeiből áll. Nem látjuk a kutyákkal szétépetett emberek maradványait a falvakban, sem a stadionban, ahol a négyezer hullát idéző jeleneteket adtak elő az évfordulón, sem ott, ahol a Hotel Rwanda filmen is megörökített pusztulása zajlott le, vagy az iskolákban és mocsarakban, mezőkön és falvakban leöltek tetemei voltak láthatók egykor. A helyszíneket és eseményeket idéző vallomások, a gyilkosok beismerő szavai éppúgy, mint az áldozatoké, az akkor életben maradt és egész családjuk pusztulását, fölgújtott otthonuk lángolását végignéző kicsinyek mai visszatekintései aligha lehetnek egyebek, mint félelmes képzetek, rémítő élmények, traumatikus emlékek kénytelen hatásai. A nemlétre és a kimúlt életekre csakis a viszont-válasz bosszúja lenne csekély retorzió, ám ennek ma már nem lehet létjoga. Gyilkos és áldozat szavai, beismerés és tudomásulvétel, bűn és bűnbocsánat sem konzerválhatja AZT a múltat, melyet méltóképpen emlékezetbe ültetni mindennél fontosabb, de ami ha bosszúvág tárgy maradt, akkor csak újabb genocídium lehet képes töredék törlesztésre... S ennek ma már „gyomorforgató és hátborzongató részletekkel” kiegészítése, bulváros tálalása nemcsak az események áldozataihoz lenne méltatlan, hanem a túlélők közérzetével szembeni gyalázat is maradna.

Nem kérdés, hogy az „Ezer domb országaként, valamint Afrika Svájcaként emlegetett térséget” a túlélés esélye, a kommemoratív hagyomány, az „élni kell” kötelékei átsegítették valamelyest a szüntelen revans időszakán, a megbocsáthatatlant is megbocsátani képes népet pedig a kénytelen belenyugvás érzetei töltik el: „lehet, hogy egy asztalnál ülünk, és nem tudjuk róla, hogy az, de akkor is ártatlan embereket ölt. Több tízezren még mindig a börtönben vannak, és az ítéletre várnak...” (50. old.). Az „afrikai Holokauszt”, a ruandai vérengzés pedig a nemzetközi közösség örök, lemoshatatlan szégyenfoltja marad! Ahogy a Szerző a kötet hátlapján összefoglalja: „Ruandában mindenkinek megvan a saját démona, borzalmas története – gyilkosnak, áldozatnak egyaránt. Mégis megbocsátottak egymásnak, az összefogásban, az újjáépítésben hisznek, együtt építik a közös jövőt.

De hogy ez milyen nehéz, azt ennek a könyvnek a szereplői saját maguk mondják el.

Hogyan lehet megbocsátani a szüleink gyilkosainak?

Hogyan képes egy nő végignézni, hogy öt gyermekét agyonlövik?

Lehet-e még ezek után igaz szívvvel szeretni?

Ruandában igen! Ruandában ma már mindenki békét akar!”

Tejberizs-mozgalom, lego-figurák, meztelen lányok az elnyomók ellen

Fura állapot, ha az ember arról olvas háromszázötven oldalas könyvet, hogyan lehet békésen, humorral, ócska fegyverek nélkül is közösségi forradalmat csinálni..., s teszi ezt íróasztal mellett vagy fotelban ülve... Eközben megtudható, hogy ha makropolitikai céljaid vannak, menj talán hamiskodó politikusnak, viszont ha emberi igényeid, társaságod, értékrended és bátorságod tobzódik, akkor inkább gondolkodj el, mire mennyi energiád és kitartásod juthat a belátható jövőben...! Nem érsz rá..., ez lesz a konklúzió! Az alaplecke pedig viszonylag egyszerű: ha lemondasz a kísérletről, s élteted a kételyt, hogy magad min (és min nem), továbbá mit (vagy miért nem) tudsz módosítani a Nagy Egész eredendő tökéletlenségéből, akkor vesztettél. Ha meg szerénytelenül belenyugszol abba, hogy semmiféle változás nem múlik épp rajtad, akkor is a szenvedők helyén találsz magad. Saját döntés, önerő, elszánás, amitől mindez függ. Akár ha győzhetnél is helyette. S ha ellene is, de érte...

Még ha tán nem hiszed, hogy könyvek olvasásától bármi is változna a társadalomban, s ha korábbi lelkesültségeid már elpunnyadtak, ne is görcsölj velük, hanem inspirálódj! Most jelent meg az *Útmutató a forradalomhoz* című, igazi mozgalmár kötet, melynek szerzőjéről korábban aligha hallhattunk, de bizvást remélheted, hogy példatára alighanem meglepi mindazokat, akik már túl vannak a társadalomtudományi alapismereteken vagy történeti és világpolitikai alapképzésen.⁶ A szerző, Szrgya Popovics tanításai és alapkérdései szinte egyszerre szólnak a nagypolitikai híroldalak apró sorai, rejtőzködő mozgalmárok intim közleményei és a civil kurázsit elvonulási helyszíneken oktató ellenzékiek nyílt tézisei helyett vagy mellett is. A kötet ugyanis valamely globális gesztussal egyszerre tanít százezreket a mozgalmi szemléletmód alapjaira, idéz föl helyenként több földrésznyi aktuális példát (kínait, filippínót, egyiptomit, tunéziait, burmait, indiait, ukránt, amerikai, dél-afrikait, moszkvait, Maldív-sziget, dél-koreait, szerbiait, és tucatnyi mást is) a sikeres és az elbukott rendszerkritikai törekvésekből, s vitatja el tegező és tartózkodó hangnemben a „nagypolitikai” fenekedések mindenkori sikerét. De úgy, hogy mindössze egy fölmutatott ököl (ami a szerbiai ellenállás jelképe volt és maradt) a legerősebb és legagresszívabb érv, amely e civiljogi platformon megjelenik, egyetlen csendőrpofon visszaadása sem hangzik el, semmiféle nyilvános kivégzés és bombarobbantás igénye meg nem fogalmazódik, sőt: még a vallási vagy etnikai konfliktus-mezőből sem jön elő terrorfenyegetettségi komponens. Nincs ideológia, nem kísértenek a régi és bevált erőszak-módszerek, senki nem kap készletet szabotázsra vagy veszélyes akciókra, melyek a hatalom erőszakjára viszont-erőszakkal válaszolnának. Ötletek, jó praktikák, bevált javaslatok vannak, szinte tanmeseként és meglehetősen számban. Izraeli tejberizs-forradalom, San Franciscó-i „kutyaszarmozgalom”, Lego-figurák vagy Kinder Surprise játékkatonák, idegenforgalmi hírek, életminőség-kampány és tankok elé álló civil kurázsizs, belső szervezettség és ügyesen kihasznált alkalmak sokszínű köre az, ami az uralmi rend merevségét a jókedvűség és közlékenység eszközével lehet képes lebírni. Ezeket halmozza a Szerző súlyos fejezetekbe, belső kontrollal, derűvel, fantáziát próbára tévő invenciózussággal. De leginkább a készletetés kevéssé rejtett céljával.

Vérbő publicisztika, bennfentes politikatudomány, akcionalista tréning, világszervezeti áttekintést és alternatívákat egyszerre kínáló közpolitikai „tankönyv” ez, mégpedig olyan szerzőtől, aki a Milosevics idején eluralkodott belső terror részbeni kárvallottja, amúgy pedig a túlsúlyos államgépezet fölénységét az emberi,

⁶ Szrgya Popovics (Matthew Miller közreműködésével) *Útmutató a forradalomhoz*. Göncöl Kiadó, Budapest, 2017., 352 oldal.

morális és fizikai ellenállás erejével, a kitartás humorával és a praktikus ötletek tömegével tudta megkérdőjelezni az Otpor! (Ellenállás!) mozgalma révén, néhány tucat emberrel szövetségben. Azaz: együtt, partnerségben, összetartásban és kitartásban, mély emberi elköteleződésben... – ha ugyan cselekedni is hajlamos lennél, nemcsak povedálni... Persze kulcskérdés: akarsz-e tényleges változást és bírod-e majd szuflával, van-e víziód, és rájössz-e, mivel lehet hatni Másokra, akik elvben társaid lehetnének óriási tömegek nevében – de mindehhez lesz-e türelmed, kitartásod, szervezethez, közeli és távoli célod, megoldási útiterved mindahhoz, amit elindítasz...?! A kötet két nagyobb „tárgyköre” az „elmélet történet” és a gyakorlati cselekvések, célképzetek, kivitelezési eljárásmodok felé kalauzol. „A kicsi, megnyerhető és világos célért folyó kezdő meccsek fognak segíteni abban, hogy felkészülj az eljövendő nagyobb kihívásokra...” (216. old.).

A Szerző ugyanis egyike a szerbiai háború nemzedékének, az *Otpor!* pedig egyik fő iskolája a gondolkodó, viccpártias leleménnyel cselező, a hatalmi ostobaságot önnön eszközeivel fölülmúló mozgalomnak. A kötet hol távolságtartóan végzi el rendszertipikus jegyeket tartalmazó elemzéseit, hol intim találkozók lefolyását meséli el, hol tegezve hoz zavarba az érdektelenség és válasz-erőszak szükségességét hirdető szemléletmódok kapcsán, hol pedig ironikus és bölcselői rutinnal ismerteti a közös cselekvés feltételeinek és az erőszakmentes ellenállás technikáinak verzióit. Nem kell és nem is jó, ha van erőszak. Első körben elég még a „*Nálunk ilyen nem történhet!*” fejezet néhány kételye és tanulsága is, azután a legbarbárabb diktátorok vereségeinek hosszú sora következik a kötet további fejezeteiben: „*Álmodj nagyot, kezd a kicsiben!*”; alkoss *Jövőképet*; „*Ne vess, egészen a győzelemig!*”; fordítsd az elnyomást az elnyomók ellen, akár meztelen lányokkal is!; vedd észre, mennyire „*Egységben az erő!*”; tervezd meg és köved végig a győzelemhez vezető utat, önelégültség nélkül!; „*Fejezd be, amit elkezdted!*”, anélkül, hogy elbáznád magad vagy végső sikert képzelnél oda, ahol ez még csak a jelen...!; s ha kellően kreatív vagy, épp *Rajtad múlik!* mindaz, ami történhet...! „Csak” ennyi a recept, csakis ilyen szelíd és szolid a program, s nem több a tét, mint a léted és közösséged létének jobbrafordulása...! „Csak” ennyi, de ez sokszor minden is.

Épp ezért talán mindig vedd is észre, hogy nem hősre és világmegváltó mozgalomra van szükség. Hisz akár a szerb titkosszolgálat, a putyini kivégzések, a burmai szerzetes-bebörtönzések, az izraeli túró-kereskedelem, a maldív nyugdíjreform és egészségügyi piac, a szíriai női sport, valamely tüntetésen csókolódzó párok, esetleg Monty Python-jelenetek analógiái, non-verbális gesztusok a hatalom csicskái ellen... – mindezek konkrét példái legtöbbször alkalmasak lehetnek arra, hogy majmot csinálj belőlük, kiforgasd őket hamisságukból, lealázd nagyképűségüket, elbizonytalanítsd szolgáló bírúkat, virággal kedveskedj a terrorelhárító rendőrosztagnak, s tudatosítsd a Hatalmasokban, hogy egyszer mindennek vége lehet, s valamikor minden kiérdemesült a vesztesek közé kerül. Csak idő kérdése ez is... „Indulj ki abból, hogy a legtöbb ember érdektelen, motiválatlan, közömbös vagy kimondottan ellenséges. Aztán vegyél elő egy papírt – akár egy szalvéta is megteszi –, és rajzolj egy vonalat. Rajzold oda magad a vonal egyik oldalára, és gondold végig, ki állna ott melletted. Ha a válasz csak néhány ember, akkor kezd elölről a tervezést, függetlenül attól, hogy mennyire vagy elkötelezett az ügy iránt, vagy mennyire nyugtalanít a probléma. Ha sikerül magadat, barátaidat és nagyjából az egész emberiséget a vonal egyik oldalán elhelyezned, a másokra pedig egy maroknyi gonosz fazon került, akkor nyertél...” (55. oldal).

Tehát mindazonáltal nincs „okos” másolás, nem folyhat leleményes mintakövetés, nincs „bevált” metódus. Csak figyelés van, tanulás, ötletelés, kreatív készségek mozgósítása, a befogadó társadalmi világ ismerete, az érdeklődés csíholása és

fenntartása, az apró jelek tömege, kitartó és elszánt vállalás lelkiismeretes képviselése, állandó mozgalmobővítés, együttműködés, s főképp a jövőkép hite, forgalmazása, elfogadtatása, közössé tetele, meg a reflexiók minduntalan újraelemzése... A részgyőzelmek még nem valóságok, hanem körülmény-változások, jelek egy jelrendszerben, melynek folyamatos önreflexiója a legfőbb feltételek egyike. Nem „A zsarnok” van ellenünk, nem „A Diktátor” mindenkori buktatását elősegítő tanmese-gyűjtemény ez a zsebkönyv, hanem az erőszak ellen és nélkül lehetséges túlélés, rezsimdöntés, boldogulás készsége, nyitottsága a fő üzenet.

Popovics könyve persze nem attól jó, hogy leíró elbeszélés egy-egy eseménysorról, ideológiai alapozás egy anarchista szeánszhoz, vagy hatalomkritikai megerősítés az uralmi ostobaság egyetemességéről, esetleg tényleges tankönyv, használati útmutató a politikai ellenállás célrendszeréhez kötve. Legfőbb erénye mindezek mellett/helyett, hogy nem kíméli önmagát, saját mozgalmukat, párhuzamosan zajló kontroll-példákat, sikertelen vagy felfuvalkodott kísérletek bajgyűjteményét, elvakultságok és tévképzetek „rossz példáit” sem.⁷ Célja nem a forradalom exportja, sem a tankönyvi magabiztosságú civilitás-tudományi alapozás, sem a névtelen mozgalmári sikermenedzselés propagandája. Egyszerűen csak tanácsokat ad úgy, hogy élő és életképes példák eszköztárát mutatja föl, akár nemzetközi összehasonlításban, akár globalizáció-kritikai összefüggésekben, akár csoport-tréningek ismertetésével, akár analógiás változatokban – de mindig az emberre, a létező, gondolkodó, kérdező, tétova és bizonytalan lényre is koncentrálva. Azt üzeni: ha lehet egyáltalán megváltoztatni a világot, s lehet diktátorokat megbuktatni, akkor azt csakis erőszakmentesen, humorral, életvidáman lehet, mert másképp nem is érdemes... Persze, cáfold meg, ha képes leszel majd rá...!

Képes, mert a közösségi viselkedés, a bárhol lehetséges szeretet, a tétova illúziók és a sokrétű kultúra-elsajátítás, erkölcs és relativizált spirituális értékek kérdései töltik ki aktuális napjaink kihívásainak és próbatételeinek naptárát, ha olykor teóriákban, máskor víziókban, gyakorta tapasztalati tudásban és megfigyelések változataiban, melyek hol régi koroké, hol más korok napjaié, saját világainké és más kultúráké egyaránt. Ideillőnek látszott a korok és közösségek, tárgykörök és ideák hatástónusait egymás mellé rendelni a föntiekben, melyek csupán a látszat szerint széttartóak vagy kuszáak. Közelebről nézve viszont gyászok és alárendelődések, örökségek és ellenállások, élményközösségek és történeti folyamatok megannyi hullámáról van szó, melyeknek illetően egyberajzolása is csupán kísérlet a teljesebb belátás, a megértőbb felfogás, a jelent is meghatározó múltbéli kötődések megnevezése felé.

A.Gergely András

⁷ Lásd *Szrgya Popovics a TEDxKrakow rendezvényén készült előadásának felvétele – magyar felirattal – elérhető itt:*

https://www.ted.com/talks/srdja_popovic_how_to_topple_a_dictator?language=hu